

'multicultureel'. Gemeten aan de hand van de verspreiding van de immigranten over de woonwijken, geanalyseerd naar het gedrag ten opzichte van elkaar van de oorspronkelijke en van de geïmmigreerde bevolking op de huwelijksmarkt, bekeken vanuit het verschijnsel van kerkelijk gemengde huwelijksluitingen blijken er geen 'culturele' scheidslijnen tussen de oorspronkelijke en de geïmmigreerde bevolking (waaronder een sterk Duits-Lutherse component schuilging) gelopen te hebben. Haal je de koekoek! Alles hangt hier van de omschrijving van het begrip 'multicultureel' af (en die ontbreekt uiteraard). De begrippen 'cultuur' en 'cultureel' kennen veel niveaus. Die lopen van gezins-, bedrijfs- en werkgroepsniveau via die van straat, wijk, stad, godsdienst, sociale groepering, streek en natie tot de cultuur van de grote wereldbeschavingen. Er zouden talen bestaan (wanneer ik dat goed heb), waarin dergelijke niveauverschillen worden aangegeven door verschillen in toonhoogte waarop een dergelijk woord wordt uitgesproken (wellicht in het Chinees). Ons begrip 'multicultureel' duidt op de hoogste niveaus (wereldbeschavingen: wellicht Chinees VI). Maar in het Utrechtse van de zeventiende en achttiende eeuw gaat het om veel lagere niveaus van cultuur (wellicht Chinees I en II), met volstrekt anderssoortige verschillen dan wij onder het begrip 'multicultureel' pogen te vangen. De auteur zal toch niet bedoeld hebben dat men in Utrecht multicultureel bezig was wanneer het ging om het samenleven van mensen afkomstig uit Utrecht met anderen uit Deventer, Goor, Oldenzaal, Bentheim, Lingen en zelfs Osnabrück? Of uit Culemborch, Oss, Weert, Maastricht en zelfs Luik? Natuurlijk bestonden (en bestaan) er streekverschillen, maar die lagen (en liggen) toch niet op dat niveau van cultuur (Chinees VI) dat wij van multiculturele situaties mogen spreken? Laten wij — te beginnen bij het gebruik van begrippen — onze betogen zuiver houden.

Maar afgezien van deze incidentele uitgljider is dit een prachtig onderzoek(sverslag). Met Utrecht als uitgewerkt voorbeeld hebben wij hierdoor een veel beter inzicht gekregen in de betekenis en de werking van het verschijnsel migratie voor de pre-industriële stedelijke samenleving in de Noordelijke Nederlanden, speciaal in de kustgewesten. Doordat de onderzoeker, om dit boven tafel te krijgen, door zijn hele onderzoeksverslag heen talloze uitstapjes naar allerlei andere onderwerpen van de stadsgeschiedenis (bijvoorbeeld de gilden, het poorterschap, bedrijfstukken, sociale groeperingen, intern kerkelijke en godsdienst-politieke zaken, conjuncturele ontwikkelingen, dienstpersoneel en noem maar op) moest maken, heeft hij onze kennis van en inlevingsvermogen in de Utrechtse samenleving tijdens de Republiek enorm vergroot. Rommes heeft ons een mooi boek bezorgd.

Ad van der Woude

W. M. J. Bekkers, A. A. H. M. Gommers, A. F. van Hoogstraten, ed., *Hamburgerstraat 28* (Recht te Utrecht III; Deventer: Kluwer, 2000, 288 blz., f87,50, ISBN 90 268 3602 3).

Recht en goede rechtspraak zijn verworvenheden die, net als onze democratie en nationale staat vanzelfsprekend lijken. Ze zijn, in de huidige specifieke vorm, echter niet zonder intellectuele inspanning en harde strijd — en dat niet alleen tussen 1940 en 1945 — tot stand gebracht. Hugo de Groot, Comelis van Bynkershoek, Tobias Asser, Eduard Meijers en honderden anderen hebben er in de loop van eeuwen hun theoretische en praktische bijdragen aan geleverd. De ijkmeesters (m/v) van de Nederlandse geschiedenis in Europese context besteden er geen aandacht aan. Ten onrechte, want het recht in ons land houdt meer in dan de, overigens bewonderenswaardige, accenten die een Thorbecke in het staatsrecht aanbracht.

Af en toe dringt er een rechtshistorisch werk tot de historici door. De aanleidingen ertoe zijn vaak ondoorgroendelijk. Gelukkig is er nu een forum geopend — het tijdschrift *Pro Memoria* — waar recht en geschiedenis elkaar professioneel kunnen ontmoeten. Jubilea en verhuizingen zijn vaak aanleiding tot boekstaving van het gedenkwaardige. De nieuwbouw van 'paleizen' van justitie heeft het laatste decennium al heel wat historieschrijvers aan het werk gezet: bouwgeschiedenis, rechters, advocaten en justiciabelen passeren in een lokaal of regionaal kader de revue.

Zo ook in Utrecht. En dat is niet verwonderlijk in een provincie en stad met een hof en een academie. *Recht en slecht* was de titel waarmee de gemeentelijke archiefdienst van Utrecht — een van de voortrekkers op dit terrein — in 1976 een catalogus en tentoonstelling presenteerde van 'een registratie van misdaad en straf in de stad Utrecht 1550-1575'. Dirk Berents publiceerde het jaar daarop een studie over *Misdaad in de Middeleeuwen*, een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht. Bij gelegenheid van het driehonderdvijftigjarig bestaan van de gewestelijke universiteit in 1986 werd een bundel *Rechtsgeleerd Utrecht* gewijd aan levensschetsen van elf hoogleraren uit de faculteit der rechtsgeleerdheid.

In 1991 nam het Utrechtse advocatenkantoor Wijn en Stael het initiatief tot de publicatie van een bundeltje, getiteld *Met de grond verbonden*, over recht te Utrecht. Hieruit is een serie gegroeid die met de volgende collectie artikelen de titel *Recht te Utrecht* meekreeg (1994). De verhuizing van de rechterlijke colleges uit de panden aan de Hamburgerstraat 28-30 was de aanleiding om opnieuw een bundel samen te stellen, die als derde in deze reeks wordt aange-merkt. Hij biedt een dis voorzien van een zeer gevarieerd menu. De rubriek 'Historie' omvat twee bijdragen. Van de rest, 27 korte artikelen, signaleer ik slechts dat zij — soms heel aardige — persoonlijke herinneringen van eerbiedwaardige magistraten omvatten. De neiging tot reflectie over de maatschappelijke grondslag en legitimiteit van hun ambtelijk functioneren schijnt niet groot te zijn. Beroemde zaken als die over de rechtmatigheid van stakingen geven daartoe waarachtig wel aanleiding. Een flits ervan krijgt men, maar dan van 'de publieke tribune' uit gezien, in de herinneringen van enkele krantenverslaggevers (237-265).

Geschiedenis staat centraal in de bijdrage van T. J. Hoekstra over 'De Paulusabdij te Utrecht' (19-52). Deze auteur geeft een leesbaar, informatief en ruim geïllustreerd overzicht van de bouwhistorische en archeologische wederwaardigheden van de plaats waar sinds 1586 — na de opheffing en gedeeltelijke afbraak van de in 1580 geconfisceerde Paulusabdij — een gerecht was gevestigd. (Over deze materie is een studie aangekondigd van de hand van C. L. Temminck Groll.)

Kostelijk is het verhaal van N. J. Vette, juriste en kunsthistorica, over 'De omzwervingen van een vrouwe Justitia' (53-67). In 1730 gaf de vroedschap van Utrecht aan beeldhouwer Jacob Cres(s)ant opdracht tot het vervaardigen van een beeld van Justitia. Zijn schepping — als het die is, want sommigen houden hét beeld voor een Diana! — is sinds 1731 geplaatst geweest aan de gevel van het stadhuis en sinds 1838 in het gebouw van het gerechtshof. Na een rust-pauze tussen 1954 en 1965 in het depot van het Centraal Museum kwam het beeld op verzoek van de toenmalige president van de Groningse rechtbank, C. van Groeningen, naar Groningen. (Mogelijk heeft toch G. Overdiep, die in 1961 in het gedenkboek *Pro excolendo iure patrio 1761-1961* een prachtig artikel schreef, 'Justitia, waar is Uw blinddoek?' (87-122) daarmee ook iets te maken gehad; van het bestuur van PEIP maakten toen deel uit: Van Groeningen, rentmeester, en Overdiep, bibliothecaris.) Te Groningen is het beeld meeverhuisd naar het nieuwe gerechtshof aan het Guyotplein. De schrijfster meent dat die meeverhuizing in strijd is met de monumentenwet, waaronder het verlaten Groninger gebouw valt. Zij denkt dat het beeld geclaimd kan worden om naar de plaats van oorsprong terug te keren. Dat zal wel een

blijk zijn van 'de toegenomen juridisering van onze samenleving' waarvan H. N. Brouwer, president van de Utrechtse rechtbank, in zijn voorwoord spreekt.

A. H. Huussen jr.

M. Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858* (Bouwhistorische en archeologische studies 's-Hertogenbosch I; Utrecht: Matrijs [2000], 224 blz., f39,95, ISBN 90 5345 142 0).

Bij de kathedraal in Den Bosch werd in 1984 in een bouwput op een deel van de voormalige begraafplaats een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek vormde de aanleiding voor deze eerste Nederlandse historische studie over een kerkhof bij de belangrijkste kerk van de stad. *Dood en begraven* is een historisch onderzoek naar de sociaal-economische status van de begravenen op het gehele Sint-Janskerkhof. Daarnaast is er aandacht voor de gebruiken rond overlijden en begraven. De publicatie bevat een naam- en plaatsregister, een bronnen- en een notenapparaat.

Den Bosch kwam in 1629 onder Hollands en daarmee protestants bewind. Tevergeefs bestreden de nieuwe machthebbers het katholicisme. Er kwam een samenwerking op praktische gronden, maar in deze studie blijft enigszins onduidelijk hoe de verhouding tussen katholieken en protestanten was. De auteur heeft veel gekwantificeerd. Hij geeft cijfers over aantallen, geslacht en leeftijd van de begravenen. Ook vormen zaken als de prijs van de doodskist en van het gehuurde baarkleed aanduidingen voor de status en economische positie van de begravenen. De tabellen worden in de tekst breedvoerig uitgelegd. De conclusies van veel gedetailleerd kwantitatief onderzoek lijken voor de hand te liggen.

De leefomstandigheden in Den Bosch waren slecht, de bevolking was arm en er heersten veel ziekten. Het Sint-Janskerkhof was sinds het midden van de vijftiende eeuw in gebruik. De meeste begravenen waren armen. Bepaalde groepen economisch zwakkeren zoals patiënten uit het gasthuis, geestelijk gestoorden en militairen werden ook op het kerkhof begraven. In de negentiende eeuw werd het zo vol dat de graven erg snel geruimd werden. Pas in 1858 werd, vanwege epidemiegevaar, het kerkhof gesloten. De kleine groep rijke overledenen werd tot 1811 deels begraven in de kathedraal. Op het kerkhof lagen ze op een apart gedeelte. Lange tijd was het kerkhof niet alleen een begraafplaats, maar had het, met het aangrenzende grasveld, een belangrijke maatschappelijke functie. Het diende voor bijeenkomsten en het was speelplaats, bleekveld of vuilstortplaats. Bij het katholiek herstel in de Franse tijd werd het kerkhof een belangrijke inkomstenbron voor de katholieke kerk. Dit werd een belangrijk motief voor een beter onderhoud. De 421 in 1984 gevonden begravingen dateren vooral uit de negentiende eeuw. De opgraving van de begraafplaats betrof door tijdnood overigens maar een steekproef van de drie- tot vierduizend graven die in de bouwput aan het licht kwamen. In het historisch onderzoek is door de beschikbare bronnen ook de meeste aandacht voor de negentiende eeuw en de tweede helft van de achttiende eeuw.

De vraagstelling van *Dood en begraven* had beperkter en duidelijker kunnen zijn. Het was waarschijnlijk interessanter geweest het archeologisch en het schriftelijk bronnenonderzoek gecombineerd te publiceren, toegespitst op de periode van de archeologische resten. Nu is er nog een aparte publicatie van het archeologisch onderzoek gepland en zijn slechts enkele bevindingen van dit onderzoek in deze studie verwerkt.

M. van Deursen